

Bakıda alman

XIX əsrin sonlarına doğru Bakı-nunbaşa planının tərtib olunması üz-rə komissiya yaradılır və ona rəh-bərlik Fon Der Nonneyə tapşılır. Bakının mövcud planlaşması və şəhər təsərrüfatının yerli şərtlərinə yaxından bələd olan fon der Nonne-baş planın optimal variantının iş-lənməsində nəhəng işlər görür və bu sənəd 1898 - ci ildə "Bakı qub-berniyə şəhərinin mövcud və layih-ələşdirilən vəziyyəti (genişləndir-mə və nizamlama tədbirləri ilə bir-berdə) planı" adı ilə təsdiqlənir.

N. A. Fon Der Nonne ilə birlik-də XIX əsrin sonu, XX əsrin hü-düdlərində Bakının arxitekturasın-da memarlardan A. Eyxel, A. Edel və P. Ştern də görkəmli yer tutur-lar. Təbii ki, bütün Avropa ölkə-lərində tuğyan edən, Yaxın və Orta Şərqlə də təsir göstərən eklektika və stilizasiya dövründə onların yaradıcılığı bu təmayüllərin təsiri alt-nda idi. Bakıda və istəndaşlıq hüqu-q qazanan həmin vətəndaşlar mem-arlıq sənətində yeni təzahürlər sayılırdı. Kimya və formasiya magistri V. Eyxlerin oğlu Adolf Eyxler özündən sonra yaşayış, təh-sil habelə ibadət binalarının inşa-sında silinməz izlər buraxmışdır. O, bulvarın, sahildəki evlərin planlaş-dırılmasında, sovet dövründə isə bulvarı bəzəyən pavilyon və otura-caq tikililərinin layihələşdirilməsində iştirak etmişdir. A. Eyxlerin Bakı-dakı işləri müxtəlif üslub təmay-üllərini və kompozisiya vasitələri-ni təmsil edir. Bakının memarlıq iql-imini Avropa klassikasına çəkirdi, ancaq müasir ovqat da duyulurdu. Eyxler üçün klassika anlayışı bu sö-zünün geniş mənasında order sistemi ilə assosiyaya edilirdi, çünki o zaman eklektika və stilizasiya Bakıda artıq dərin kök salmışdı. Eyxler daha çox ikinərtəbəli müllklər layihələşdirir, bu zaman yerli memarlıq ənənələri-nə üstünlük verir, sifarişçilərin istək-lərini nəzərə alır.

Bakının arxitekturası üçün bina fasadlarının izlənməsində daş - əhəngdən istifadə mü-hüm yer tuturdu. Eyxler order siste-minin klassik ənənələrinə sadıq qal-mağa yanaşı, qotika, yaxud yerli - milli və Şərqlə memarlıq arxitektura-sı tipli üslubi təzahürlərə də etinasızlıq göstərmirdi. Qotika üslu-bu özünün müxtəlif təzahür formala-rında Bakı binalarının arxitekturası-na daxil olur, özünün forma və mo-tivləri ilə order sistemli binalara sə-ciyyəti dinamizm və ekspressiya ve-rirdi. Bakıda qotika ilk dəfə memar İ. Qoslavskinin yaradıcılığında Vo-rontsov (Əzizbəyov) küçəsi, 19 - da yerləşən yaşayış binasında meydana çıxmışdı. Azərbaycanda bu üslublu ilk evlər XIX əsrin ikinci yarısında alman icmalarının yaşadığı Gəncə yaxınlığında - Hellenendorf və An-nafeldədə alınmışdı. Bunlar Gədə-böy mədənlərinin inzibati binaları idi. İri Gədəbəy sənaye kompleksini təsərrüfat və mülki obyektlərinin mühəndis - layihəçiləri mədən sa-hiblərinin Almaniyadan gəlmiş həmyerliləri idilər. Hellenendorfda və Annafeldədəki kixaların, Gədə-böy mədənlərinin əsas binasının ro-man - qotik üslubda tikilməsi də elə bununla əlaqədardı. Bu üslubun par-laq əks olunduğu ibadət obyektləri mühüm yer tuturdu. Bu binaları sad-ələk və ifadəlik, yerin məqsədyönl-ü seçilməsi obraz həllinin səmərəli-liyini fərqləndirirdi. İnzibati və ibad-ət binalarının qotik üslubda inşa edilməsi Bakının monumental tikin-tilərində bu üslubun istifadəsində in-kişafə token verirdi.

Bakıdakı Lüteran kilsəsi (kixxa) 1895 - 97 - ci illərdə alman mənşəli əhalinin təşəbbüsü ilə tikilmiş və 1899 - cu il martın 14 - də xeyir - dua almışdı. Alman bakiylılar memar Eyxlərdən tələb edirdilər ki, Hele-nendorfda tikilmiş kixxanın arxitek-tur obrazına oxşarlığı saxlasın. O

vaxta qədər binaların əsas tiplərinin üslubi sistemi müəyyənleşmişdi: kixxa və kostellər, bir qayda olaraq, qotik üslubda, təhsil müəssisələri və vağzallar italyan renessans üslubunda, teatr və konsert zalı renessans və barokko üslubunda tikilirdi. Arxi-tekto Eyxler Bakı kixxasını layihə-ləşdirərkən heç bir memarlıq kom-pozisiyasını, o cümlədən, Hellenen-dorf kilsəsinin həcm həllini əsas götürmüdü. Bakı şəraiti üçün Rusi-yanın neft paytaxtına layihə olan da-ha təntənəli ibadətəgə lazım idi. Eyxler sanki kilsəyə ibadətə gələ-cək almanların arzularını nəzərə alır, lakin özünəməxsus yaradıcı tə-rzə malik bir şəxs kimi kixxanın arxi-tekurasını alman qotikasının ən yax-şı nümunələri üzrə qurur. Telefon-naya (28 may) küçəsindəki bu küçə inşaət və bəzəmə işlərinin yüksək keyfiyyəti ilə ətrafdakı tikililər ara-sında seçilirdi.

XIX - XX əsrlərin hədudunda Azərbaycanda milli - romantik isti-qamət xüsusən, kult binalarında əhəmiyyətli inkişaf tapır. Bakıda bu istiqamət Bakı - Abşeron memarlı-ğının məşhur nümunələrinin, habelə Şərqlin məşhur binalarının təsiri güc-lənirdi. Bakı millioneri Hacıbaba Həşimov Çəmbəkənd rayonunda özünəməxsus məntəqədə, şəhərin təbii amfiteatrı üzərində möhtəşəm bir məscid tikdirmək istəyəndə memar seçimi yəna Eyxlerin üzərinə düşmüşdü. Bu üçmənəli məscidin memarlıq kompozisiyası yerli ən-ənələr üzərində həll olunmuşdu. Eyxlerin fikrincə, müsəlman məsci-di ilahi funksiyalarına uyğun olaraq qurulmalı idi. Həşimov məscidi də məhz belə bir sənət əsəri idi. Təəc-cüblü deyild ki, Eyxler Bakı kixxası-nın layihələşdirilməsində Marburq ənənəsindən ilhamlanmışdı, bu dəfə isə o, Şərqlin məşhur müsəlman memarlarının irsini, o cümlədən, İ-spaniya islam abidələrinin incəliklə-

memarlığı mədəniyyəti

rinəcən öyrənmiş və bunlar ona məscidin arxitektura həllinin tapıl-masında zəngin material vermişdi.

Alman mənşəli memarlar içəri-sində İ. Edel yüksək peşəkarlığı ilə xüsusi fərqlənirdi. Onun yaradıcılığı 1886 - 1898 - ci illərə təsadüf edirdi. Sonradan o, Bakı texniki məktəbin-də dərs demiş, 1924 - cü ildə burada vəfat etmişdir. Marinskaya (R. Rza), Balaxanı (Füzuli), Telefonnaya (28 may), Politseyskaya (Məmmədli-yev) küçələrində onun tikdiyi yaşay-ış binaları bu gün dəyərli memarlıq abidələri sayılır və Azərbaycan döv-ləti tərəfindən nəzarətə götürmüşdü.

1891 - ci ildə Bakı varlılarından biri Tiflis memarı P. Ştern Sadova-ya (Niyazi) küçəsi I ünvanında üçmə-rəbəli bina tikilməsi sifariş etmiş-di. Bu küçə şəhərin mərkəzini tam-mamlayan meydana (indi Azneft meydanı) başlanırdı. Bina tikildik-dən sonra meydan da simasını dəyiş-mişdi. Fassadın işlənilməsi arxitek-tura həcmi proporsional bölünməsi kapitalist Bakının tikinti və planlaş-dırılmasında bu binanın rol və əhə-miyyətini artırırdı. Bu yaşayış binası təkcə memarlıq əsəri olmaqla qal-mayıb, həm də Azərbaycan bənnala-rının, ilk növbədə məşhur usta Həni-fənin yaradıcılığının səviyyəsindən xəbər verirdi. Beləliklə, XIX əsrin simasının dəyişilməsinə nəhəng töhvələr vermişdilər.

Fon der Nonnenin planına tənqidi yanaşmasına baxmayaraq, akademik Ş. Fətullayev etiraf edir ki, "buna baxmayaraq, plan irəliyə doğru iri addım idi. Onun ideyasında müsbət planlaşdırma qərarları dayanırdı. Büt-ün naqisliklərinə rəğmən, plan şə-hərin gələcək layihələşdirilmə işləri üçün əsas rolunu oynayırdı."

Şəhər xüsusi konsert - teatr bina-larının yoxluğunu kəskinliklə duyur-du. Belə bir şəraitdə H. Z. Tağıyevin ağılına Bakı üçün "əsl teatr binası" tikdirmək fikri gəldi və 1892 - ci il-də o, teatr layihəsini şəhər idarəsinə təqdim etdi. Teatr binasının tikilmə-si üçün möhtəşəm buğda anbarının yerini təklif edən Tağıyev alman mənşəli mühəndis - texnoloq Ferdi-nand Ləkmula tapşırırdı. Azərbayca-da bir çox mülki tikililərin inşaət onun adı ilə bağlıdır. Əgər Bakıda Lemkul nə zamansa tikilmiş binanı teatr üçün uyğunlaşdırmalı idisə, Gəncə bir müddətdən sonra onun özü tərəfindən Gəncəçayın sahillərində tikilmiş Forer malikanəsini teatr binasına çevirmişdilər. Ancaq Forer malikanəsinin yarıılman, ya-rıflaman arxitektura malik fasadı qorunub saxlanmışdı. Mümkündür ki, yalnız şəxsi zövq deyil, həm də sifarişçilərin - Gədəbəy sənaye kompleksi sahiblərinin və sahibkar-lardan Forer və Qummelin arzuları Lemkolu öz layihələrində roman - qotik üslubdan geniş istifadəyə va-dar etmişdi.

Lemkulla əlaqədar Bakı milyon-cusu H.Z. Tağıyevi xatırladığımız üçün bu koloritli şəxsiyyətin olduca mar-aqlı və zəngin tərcümeyi - halından bir hadisəni yada salmaq istərdim. Birinci dünya müharibəsinin başlan-ması xəbəri Tağıyevlər ailəsinin isti-rəhət etdikləri Almaniyaya, Maren-badendə çatır. Rus səfirin müharibə elan olunacağına dair xəbərdarlığın-dan və Almaniyani təcili tərk etmək tələbindən sonra Tağıyevin ailəsi berlinə gəlir. Ancaq şəhər hıyacanlı idi, vağzal meydanı ağzımacan kükrə-yən adamlarla dolmuşdu. Almaniya ərazisində rus təbəələri mexaniki şə-

kildə əsir vəziyyətinə düşmüşdülər. Tağıyevin qızı xatırlıdır: "Atamın Berlin bankında 100 min rubl pulu vardı, ancaq ona birçə fəpik də ve-mək istəmirdilər. Bank müdiriyyəti ilə uzun çək - çevirdən sonra bizim xərcələrimizin ödənilməsinə razılaş-dılar, ancaq pulu ələ verməkdən qə-tiyyətə imtina etmədilər. Onda atam Türkiyə səfirliyinə gədərək, vəzi-yətin çıxılmazlığını onlara bildirdi. Türk səfiri bizə böyük qayğı göstə-rək birbaşa Almaniyaya kayzeri II Vilhelmlə əlaqəyə girdi. Dedi ki, Rusiyanın ən məşhur adamlarından birinə, məqnat Tağıyevə Vətəninə, Bakıya qayıtmaq üçün kömək göstər-məsini xahiş edirdim. II Vilhelm Ta-ğıyevi də, Azərbaycanda yaxşı tanı-yırdı, orada onun xeyli təbəəsi yaşay-ırdı, Benkendorfun, Simensin şir-kətləri çiçəklənir, alman kommer-sanları, mühəndis və texnikləri fəa-liyyətə göstərirdi. Kayzerin şəxsi gö-rüşlərinə əsasən bizə gəmi ayrıldı, üstelik minadan qorunmaq üçün kreysər də verildir. Biləndə ki, biz ali silkə mənsubuq, polis rəisi inad göstərirdi: "Bir halda ki, aristokratsi-niz, deməli, sizi, müşaiyyət də etmə-lidirlər. Mənə adamlarınızın siyahısı-nı göstərin." Atama da elə bu lüzum idi. O, rus təbəələrindən ibarət 35 nəfərlik siyahı verdi - orada erməni-lər də, gürcülər də, yəhudilər də var-dı. Müharibə onları Berlində haqla-mışdı və bu yolla atam onları əsirlik-dən və pis günə düşməkdən xilas et-di."

Ç.ABDULAYEV,
Alman-Azərbaycan cəmiyyətinin sədri,
texniki elmlər namizədi

Ədəbiyyat:

1. "Almanlar Azərbaycanda" Ç.Abdullayev, B. Quliyeva, Bakı 1992
2. "Şəhərsalma və Azərbaycan memarlığı". Ş.S. Fətullayev, Leningrad. 1986.
3. "Almaniya - Azərbaycan əlaqələri". Çingiz Abdullayev, Bakı 2000